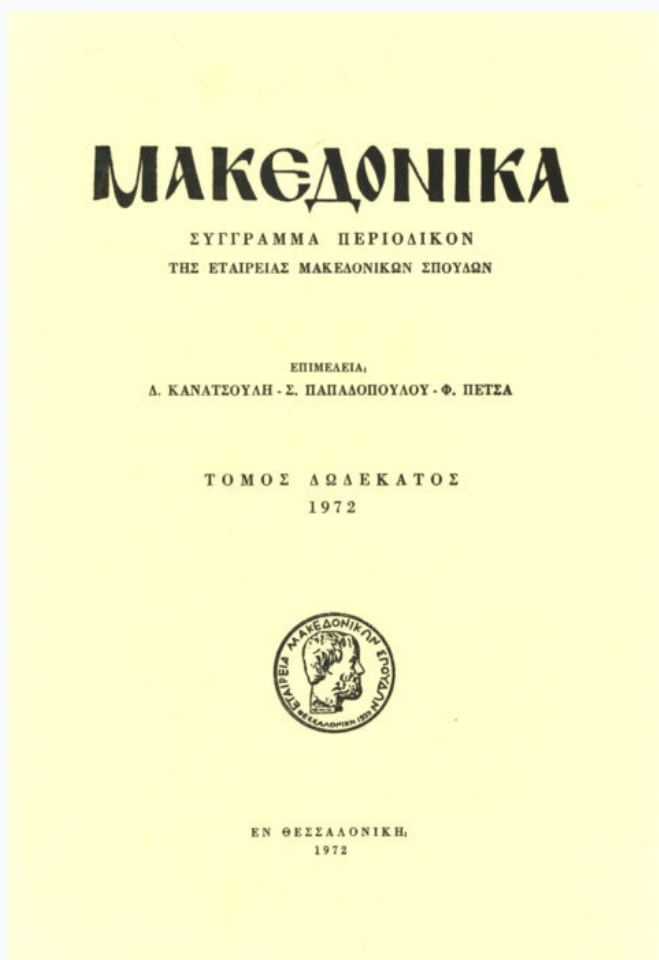

Μακεδονικά

Τόμ. 12 (1972)

Αφιερούται εις την μνήμην Γεωργίου Θεμελή, Χαραλάμπους Λέκα

Μερικές αρχαίες διηγήσεις για τον Αριστοτέλη

Δημήτριος Δ. Λυπουρλής

doi: [10.12681/makedonika.995](https://doi.org/10.12681/makedonika.995)

Copyright © 2015, Δημήτριος Δ. Λυπουρλής

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λυπουρλής Δ. Δ. (1972). Μερικές αρχαίες διηγήσεις για τον Αριστοτέλη. *Μακεδονικά*, 12, 1-18.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.995>

ΜΕΡΙΚΕΣ ΑΡΧΑΙΕΣ ΔΙΗΓΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ*

Ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος, ὁ γνωστὸς βιογράφος τῶν φιλοσόφων (πρῶτες δεκαετίες τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.), μᾶς διέσωσε μιὰν ἐνδιαφέρουσα ἀλλὰ καὶ περίεργη ἀρχαία διήγηση γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἡρακλείτου.¹ Ἡ ἀπέχθεια ποὺ ὁ Ἡράκλειτος αἰσθανόταν γιὰ τοὺς ἀνθρώπους — λέει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος — γινόταν ὅλο καὶ πιὸ μεγάλη· στὸ τέλος ὁ Ἐφέσιος φιλόσοφος κατάντησε ἕνας ἀληθινὸς μισάνθρωπος· ἔφυγε μακριὰ ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων καὶ πῆγε νὰ ζήσει στὰ βουνά, ἔχοντας γιὰ μοναδική τροφή του «πόας καὶ βοτάνας»· μιὰ τέτοια ὅμως ζωὴ εἶναι βέβαια δύσκολη· δὲν ἄργησε λοιπὸν καὶ ὁ φιλόσοφός μας νὰ προσβληθῇ ἀπὸ ὑδρωπικία· ἀναγκάστηκε γι' αὐτὸ νὰ κατεβῇ στὴν πόλη καὶ νὰ ζητήσῃ τὴν βοήθεια τῶν γιαιτρῶν· πῆγε λοιπὸν καὶ τοὺς ρωτοῦσε «αἰνιγματωδῶς» — σημειώνει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος — «εἰ δύναιτο ἐξ ἐπομβρίας αὐχμὸν ποιῆσαι»: θὰ μπορούσαν ἄραγε ἀπὸ τίς πολλὲς βροχὲς νὰ κάνουν ξηρασία; Ἐκεῖνοι, φυσικὰ, δὲν καταλάβαιναν, καὶ τότε πῆγε ὁ ἴδιος σ' ἕναν σταύλο βοδιῶν, χῶθηκε δόλοκληρος μέσα στὴν κόπρη τῶν ζώων καὶ περίμενε πὼς μὲ τὴ ζεστασιά θὰ ἐξαμιζόταν σιγὰ σιγὰ τὸ ὑγρὸ τῆς κοιλιᾶς του.

Μιὰ τὸ ἴδιο περίεργη διήγηση ἔχουμε γιὰ τὸν θάνατο καὶ ἐνὸς ἄλλου μεγάλου ἀρχαίου φιλοσόφου, τοῦ Δημοκρίτου ἀπὸ τὰ Ἄβδηρα· εἴμαστε καὶ γι' αὐτὴν ὑποχρεωμένοι στὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο:² «Ὅταν φάνηκε πὼς ὁ θάνατος ἦταν πιὰ πολὺ κοντὰ στὸν ὑπέργρηρο Δημοκρίτο, ἡ ἀδελφὴ του ἐβλεπε πὼς ὁ θάνατός του θὰ ἐπεψτε ἀκριβῶς στὶς μέρες τῶν Θεσμοφορίων καὶ στενοχωριόταν ποὺ δὲν θὰ κατάφερνε — μὲ τὸ πένθος ποὺ θὰ εἶχε στὸ σπίτι της — νὰ ἐκπληρώσῃ τίς θρησκευτικὲς τῆς ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στὴ θεά. Ἐκεῖνος τῆς εἶπε νὰ μὴ χάσῃ τὸ κουράγιο τῆς· μόνο νὰ τοῦ φέρνῃ κάθε μέρα

*Δημοσιεύουμε ἐδῶ — χωρὶς καμιὰν ἀλλαγὴ — τὸ κείμενο διαλέξεως· μαθήματος ποὺ ἔκαμε ὁ καθηγητὴς κ. Δημήτριος Δ. Λυπουρλῆς στὶς 22 Ἰανουαρίου 1972 στὸ Ἀμφιθέατρο τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου τοῦ Πανεπιστημίου στὰ πλαίσια σειρᾶς μαθημάτων γενικοῦ ἐνδιαφέροντος ποὺ τὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ὀργανώνει κάθε χρόνο μὲ τὸν γενικὸ τίτλο Studium Generale. Ἡ ἴδια διάλεξη ἔγινε καὶ στὴ Δράμα, στὸ κινηματοθέατρο «Ὀρεφύς», στὶς 5 Μαρτίου 1972, μὲ πρόσκληση τοῦ Διδακταλικοῦ Συλλόγου Νομοῦ Δράμας.

Γιὰ τὴ δημοσίευση αὕτὴ προστέθηκαν στὸ κείμενο καὶ οἱ ἀπαραίτητες σημειώσεις.

1. Βίοι φιλοσόφων IX 3.

2. Ἐ.ἀ., IX 43.

ζεστά ψωμιά. Ήπαιρνε πράγματι ὁ Δημόκριτος τὰ ζεστά ψωμιά καὶ τὰ ὀσφραίνονταν, κι ἔτσι κρατήθηκε στὴ ζωὴ ὥσπου τέλειωσε ἡ γιορτὴ».

Νὰ κρύβεται ἄραγε τίποτε τὸ συγκεκριμένο πίσω ἀπὸ αὐτὲς τὶς πλαστὲς, προφανῶς, διηγῆσεις; Κάτι πιὸ γενικὸ — καὶ γι' αὐτὸ πιὸ ἐνδιαφέρον: νὰ υποδηλώνουν ἄραγε οἱ τέτοιου εἶδους ἀρχαῖες διηγῆσεις συγκεκριμένες διδασκαλίες τῶν φιλοσόφων γιὰ τοὺς ὁποίους μιλοῦν; Δὲν ἔχει, ὅσο ξέρω, ἀκόμη μελετηθῇ συστηματικὰ τὸ θέμα ποὺ σχετίζεται μὲ τὴ γένεση καὶ τὴ διάδοση τῶν κάθε λογῆς διηγῆσεων καὶ ἀνεκδότων ποὺ μιλοῦσαν γιὰ τοὺς παλαιούς φιλοσόφους. Καὶ ὅμως οἱ διηγῆσεις αὐτὲς καὶ αὐτὰ τὰ ἀνέκδοτα θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ μᾶς προσφέρουν πολὺτιμη βοήθεια στὴν προσπάθειά μας νὰ ξανακερδίσουμε ἢ νὰ κατανοήσουμε βασικὲς διδασκαλίες τῶν φιλοσόφων ἐκείνων, ἐνῶ τὴν ἴδια στιγμή θὰ μᾶς βοηθοῦσαν νὰ παρακολουθήσουμε καὶ τὴν κίνηση τῶν ιδεῶν στὴν ἀρχαιότητα καί, μαζί, τὴν ἐκλαίκευσή τους. Παράδειγμα οἱ δυὸ διηγῆσεις μὲ τὶς ὁποῖες ἀρχίσαμε. Ἐνας νεώτερος ἱστορικὸς τῆς ἱατρικῆς, ὁ Joseph Schumacher, ἀναζητώντας μιὰν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα: «πῶς νὰ ἔγινε ἄραγε τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ ἱατρικὴ ποὺ υποδηλώνουν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη στὴν ἐπιστημονικὴ ἱατρικὴ ποὺ διαβάζουμε στὰ ἔργα τῆς λεγόμενης Ἰπποκρατικῆς συλλογῆς;» σκέφτηκε νὰ διερευνήσῃ τὸν ρόλο ποὺ μπορεῖ νὰ ἔπαιξαν στὴν μεταμόρφωση αὐτὴ τῆς ἱατρικῆς οἱ λεγόμενοι προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι. Πῶς ὅμως νὰ δοθῇ μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτό, ἀφοῦ ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν φιλοσόφων ἐκείνων δὲν μᾶς ἔχουν σωθῇ παρὰ μόνο ἀποσπάσματα ποὺ, ἀκριβῶς γι' αὐτό, καταντοῦν συχνὰ δυσερμήνευτα; Ὅτι πάντως οἱ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι θὰ εἶχαν θέσει συχνὰ τὸ ἐρώτημα: τί εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ «ὕγιεια», τί εἶναι ἡ «νόσος», τί εἶναι ἡ «ἴασις», καὶ ὅτι θὰ εἶχαν δοκιμάσει νὰ δώσουν στὸ ἐρώτημα αὐτὸ κάποια ἀπάντηση, δὲν θὰ μπορούσαμε ἀσφαλῶς νὰ τὸ ἀμφισβητήσουμε. Ἀκριβῶς πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ σκέφτηκε νὰ χρησιμοποιοῦν ὁ Schumacher ἀρχαῖες διηγῆσεις ὅπως αὐτὲς ποὺ ἀναφέραμε. Καὶ ἰδοὺ πῶς.

Στὴν πρώτη διήγηση¹. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ *πῆρ* βρίσκεται στὸν Ἡράκλειτο στὸ κέντρο τῶν διδασκαλιῶν του. Τί ἦταν ὅμως ἀκριβῶς τὸ *πῆρ* τοῦ Ἡρακλείτου; Οἱ ἀπαντήσεις ποὺ δόθηκαν στὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι ὅσοι καὶ οἱ ἐρευνητές, φαίνεται ὅμως πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ *πῆρ* τοῦ Ἡρακλείτου δὲν πρέπει, πράγματι, νὰ ἐκληφθῇ κατὰ γράμμα: σὲ ἓνα ἀπόσπασμα π.χ. ἀπὸ αὐτὰ ποὺ μᾶς σώθηκαν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἡρακλείτου², τὸ *πῆρ* χαρακτηρίζεται

1. Ἰδὲς Antike Medizin. Die naturphilosophischen Grundlagen der Medizin in der griechischen Antike, Berlin *1963, σ. 93· τοῦ Ἰδίου, Die Anfänge abendländischer Medizin in der griechischen Antike, Stuttgart 1965 (Urban Bücher 84), σ. 75.

2. H. Diels - W. Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker, Berlin *1951-1952, σ. 165 (ἀπόσπ. Β 64 = Ἰππολύτου, Κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἔλεγχος IX 10).

φρόνιμον, εἶναι λοιπὸν προικισμένο μὲ φρόνηση καὶ λογικὴ· οὔτε πάλι μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ καὶ ἓνα ἀπλὸ σύμβολο, ἀφοῦ ὁ κόσμος ὁλόκληρος ἀνάγεται κατὰ βάθος σ' αὐτό: «ἐκ πυρὸς τὰ πάντα γίνεσθαι καὶ εἰς πῦρ πάντα τελευτᾶν. τούτου δὲ κατασβεννυμένου κοσμοποιεῖσθαι τὰ πάντα· πρῶτον μὲν γάρ τὸ παχυμερέστατον αὐτοῦ εἰς ἑαυτὸ συστελλόμενον γῆ γίγνεται, ἔπειτα ἀναχλωμένην τὴν γῆν ὑπὸ τοῦ πυρὸς φύσει ὕδωρ ἀποτελεῖσθαι, ἀναθυμώμενον δὲ ἀέρα γίνεσθαι»¹ (= "Ολα γεννιοῦνται ἀπὸ τὸ πῦρ καὶ στὸ πῦρ ὅλα τελειώνουν. Μὲ τὸ σβήσιμό του δημιουργοῦνται τὰ πάντα: πρῶτα πρῶτα τὸ πιὸ πυκνὸ μέρος του συστέλλεται καὶ γίνεται γῆ, ὕστερα λιώνει ἡ γῆ ἀπὸ τὸ πῦρ καὶ ἔτσι ἐντελῶς φυσικὰ δημιουργεῖται τὸ νερό· τέλος μὲ τὴν ἐξάτμιση τοῦ νεροῦ γεννιέται ὁ ἀέρας). Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι οἱ ὅροι *πῦρ*, *τὸ θεῖον* (ἀπόσπ. 114), *ὁ λόγος* (ἀποσπ. 1 καὶ 50), *τὸ σοφόν* (ἀπόσπ. 108) εἶναι γιὰ τὸν Ἡράκλειτο ταυτόσημοι. Ὁ Schumacher ἔκαμε τὴν παρατήρηση ὅτι τὸ *πῦρ* ταυτίζεται μὲ τὸ *θεῖον*, τὸν *λόγον* καὶ τὸ *σοφόν* μόνο ὅταν χρησιμοποιῇται ὡς σύμβολο, ἐνῶ τὸ *πῦρ* ἀπὸ τὸ ὁποῖο γεννιέται τὸ πᾶν δὲν εἶναι παρὰ μιὰ μορφὴ μὲ τὴν ὁποία παρουσιάζεται ἡ ὕλη. Ἡ διαρκὴς ἀλλαγὴ εἶναι λοιπὸν ὁ κανόνας στὴ φύση· ἓνας ἀκατάπαυστος «πόλεμος» ἐπικρατεῖ παντοῦ, ὁ «πόλεμος» ὅμως αὐτὸς εἶναι καὶ ποὺ γεννᾷ τὰ πάντα (πβλ. ἀπόσπ. 53 «πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς»). Ὑπάρχει λοιπὸν, παρὰ τὸν διαρκῆ πόλεμο, ἁρμονία στὸν κόσμο. Ἀκριβῶς ἡ «ἁρμονία» αὕτη εἶναι δημιούργημα τοῦ «λόγου»: «Ἡράκλειτος τὸ ἀντίξουν συμφέρον καὶ ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἁρμονίαν» (= ὁ Ἡ. ἔλεγε πὼς τὰ ἀντίθετα εἶναι ποὺ συμφωνοῦν καὶ ὅτι ἀπὸ τὰ ἀνόμοια γεννιέται ἡ καλλίστη ἁρμονία)². Καὶ ὁ ἄνθρωπος; Ὁ ἄνθρωπος, μέρος καὶ αὐτὸς τοῦ κόσμου, ἀποτελεῖται ἐπίσης ἀπὸ φωτιά, νερὸ καὶ γῆ. Ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι ποὺ ὁ Ἡράκλειτος θά διακρίνη — σημειώνει ὁ Schumacher — τὸ ἀληθινὸ περιεχόμενο τῆς ἀρρώστιας: «Ἡ ἀρρώστια εἶναι γιὰ τὸν Ἡράκλειτο τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τὴν ἰσορροπία τῶν δυνάμεων· τὸ ξαναπλησίασμα σ' αὐτὴν σημαίνει ἴαση»³. Ἡ ἀπουσία, πράγματι, τοῦ *πυρὸς* σημαίνει ἀρρώστια ἢ καὶ θάνατο· ἡ ἐπάνοδος ὅμως τοῦ *πυρὸς* σημαίνει ἐπάνοδο τῆς ζωῆς. Αὐτῆς τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἡρακλείτου ἀπήχηση ἀποτελεῖ, κατὰ τὸν Schumacher, ἡ διήγηση ποὺ σχετίζεται μὲ τὸ θάνατό του.

Καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Δημοκρίτου; «Ἡ διήγηση αὕτη», γράφει ὁ Schumacher⁴ ἐρμηνεύοντας τὴ διήγηση ποὺ ἀναφέραμε, «βρίσκεται σὲ ἀπόλυτη ἀντιστοιχία μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὸ πὼς τὰ ψυχικὰ πύ-

1. Ἐ.ἀ. (σ. 2 σημ. 2), σ. 145 (ἀπόσπ. Α 5 = Ἀέτιος I 3, 11).

2. Ἀριστοτ., Ἠθικὰ Νικομάχεια VIII 2. 1155 b 4 (= H. Diels - W. Kranz, Die Fragmente der Vorsokratiker, Berlin 1951-1952, σ. 152, ἀπόσπ. Β 8).

3. Ἐ.ἀ. (σ. 2 σημ. 1).

4. Die Anfänge... (ιδὲς σ. 2 σημ. 1), σ. 97.

ρινα άτομα που έρχονται από έξω («ψυχικὸν θερμόν») επιδροῦν ἐπάνω στὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σώματος». Ἄν ἐπομένως θέλουμε νὰ ἔχουμε τὴν υγεία μας ἢ — πράγμα ποὺ σημαίνει τὸ ἴδιο — ἂν θέλουμε νὰ ἀποφύγουμε τὴ νόσο, ὅλη μας ἡ προσπάθεια πρέπει νὰ εἶναι — ὅπως ἀκριβῶς ἔκαμε καὶ ὁ Δημόκριτος — πῶς θὰ διευκολυνθῇ ἡ «εἰσκρισις» μέσα μας τοῦ ψυχικοῦ θερμοῦ ἢ — κάτι ποὺ καταντᾷ νὰ σημαίνει τὸ ἴδιο πράγμα — πῶς θὰ δυσκολευθῇ ἡ «ἐκκρισις» του.

Προσπάθησα μὲ δυὸ παραδείγματα νὰ σᾶς κάμω φανερὴ τὴν ιδιαίτερη σημασίαν ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχῃ ἡ μελέτη τῶν σχετικῶν μὲ τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους διηγήσεων. Τὸ Πανεπιστήμιό μας φέρει τὸ ὄνομα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς παλαιούς αὐτοὺς φιλοσόφους, ἱσως τοῦ μεγαλυτέρου. Ἐλπίζω νὰ μὴν κουραστῇτε ἀκούγοντας ἀπὸ τὸ στόμα μου γνωστές σας ἢ ἄγνωστες ἀρχαίες διηγήσεις ποὺ σχετίζονται μὲ αὐτόν.

Ὁ γιὸς τοῦ Ἀσκληπιάδῃ Νικομάχου ἦταν δεκαεφτὰ χρονῶν ὅταν — ὀρφανὸς ἀπὸ χρόνια ἀπὸ πατέρα — ἔφτασε στὰ 367 π.Χ. στὴν Ἀθήνα νὰ σπουδάσῃ στὴν Ἀκαδημία, τὴ σχολὴ τοῦ Πλάτωνος. Ὁ μεγάλος δάσκαλος ἔλειπε τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Βρισκόταν γιὰ δευτέρη φορὰ στὴ Σικελία, κυνηγώντας τὸ ὄμορφο, χιμαϊρικὸ ὄνειρο νὰ δῇ νὰ παίρνουν ζωὴ — μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἰσχυρῶν φίλων ποὺ εἶχε ἐκεῖ — οἱ πολιτικές του ιδέες καὶ διδασκαλίες. Ἡ ἐπιστροφή του στὴν Ἀθήνα ἔγινε μόλις δυὸ χρόνια ἀργότερα: ὁ Πλάτων εἶχε πιά τότε περάσει τὰ ἐξήντα, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης μόλις πλησίαζε τὰ εἴκοσι: μὲ τόση διαφορὰ ἡλικίας συναντήθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ ὁ «ἐνεργεῖα» μεγάλος Πλάτων καὶ ὁ «δυνάμει» μεγάλος Ἀριστοτέλης. Ὁ Πλάτων δὲν χρειάστηκε πολὺ γιὰ νὰ διακρίνῃ μὲ τί ἀρετὲς ἦταν προικισμένος ὁ νεαρὸς μαθητὴς του. Ὅ,τι βέβαια θὰ θαύμασε πρὸ πολὺ σ' αὐτόν θὰ ἦταν ἡ δξύνειά του. Στὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρχε τὸ ἀνέκδοτο ὅτι ὁ Πλάτων ἔδωσε στὸν Ἀριστοτέλη τὸ παρανόμι «ὁ Νοῦς». Τὸ πράγμα τὸ μαθαίνουμε πρῶτα ἀπὸ τὸν Φιλόπονο (Περὶ αἰδιότητος κόσμου VI 27 *ἐπὶ Πλάτωνος τοσοῦτον τῆς ἀγχινοίας ἡγάσθη ὥς Νοῦς τῆς διατριβῆς ὑπ' αὐτοῦ προσαγορεύεσθαι*) καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν Vita Marciana (7 *ἀπόντος τῆς ἀκροάσεως Πλάτων ἀνεβόα Ὁ Νοῦς ἄπαστι, κωφὸν τὸ ἀκροατήριον*). Προέρχεται ἄραγε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὁλόκληρη ἡ φράση ὅπως τὴ διαβάζουμε στὸν Μαρκιανὸ Βίο; Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ὁ Πλάτων ἔδωσε ἅπλως στὸν Ἀριστοτέλη τὸ ὄνομα *Νοῦς*: τὰ υπόλοιπα θὰ εἶναι μᾶλλον μεταγενέστερη προσθήκη, ἱσως τοῦ Πτολεμαίου, στὸν ὁποῖο ἀνάγονται καὶ ὁ Φιλόπονος καὶ ὁ Μαρκιανὸς Βίος. Ὁ Ingemar Düring, ἓνας μεγάλος ἀριστοτελιστὴς τῶν ἡμερῶν μας, πιστεύει¹ ὅτι ὁ Πλάτων, ὅταν ἔδινε στὸν Ἀριστοτέλη τὸ παρανόμι αὐτὸ, εἶχε

1. Aristotle in the Ancient Biographical Tradition, Göteborg 1957 (Studia Graeca et

στὸ νοῦ τοῦ τὸν ἀγαπημένο του ποιητῆ τὸν Ἐπίχαρμο, ποὺ δίδασκε διὰ τοῦς ὁρῇ καὶ τοῦς ἀκούει· τὰλλα κωφὰ καὶ τυφλὰ (ἀποσπ. 249 Kaibel). Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχη δίκαιο ὁ σοφὸς ἀριστοτελιστὴς στὸν συσχετισμὸ ποὺ κάνει (μολονότι δὲν ξέρω ἂν εἴμαστε σήμερα, ἐβδομήντα τόσα χρόνια μετὰ τὸν Kaibel, τὸν ἐκδότῃ τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Ἐπιχάρμου, περισσότερο βέβαιοι γιὰ τὴ γνησιότητα αὐτοῦ τοῦ ἀποσπάσματος τοῦ Σικελιώτῃ ποιητῇ). Ὅπως δὲ ποτε, ἐμένα τὸ ἀνέκδοτο αὐτὸ μὲ φέρνει στὸ νοῦ ἓνα ἄλλο ἀρχαῖο ἀνέκδοτο, ποὺ σχετίζεται καὶ αὐτὸ μὲ ἓνα μεγάλο σοφὸ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ὀνόμαζαν *Νοῦν* καὶ τὸν Ἀναξαγόρα, ἐπειδὴ ὁ Κλαζομένιος σοφὸς μιλοῦσε πολὺ γιὰ τὸν *νοῦν*, ὁ ὁποῖος «διέκρινε καὶ διεκόσμησε» τὰ πράγματα, ποὺ στὴν ἀρχὴ ἦσαν «ὁμοῦ πάντα». Ὅτι τὸ παρανόμι αὐτὸ τοῦ Ἀναξαγόρα θὰ ἦταν γνωστὸ καὶ στὸν Πλάτωνα, θέλω νὰ πῶ: ὅτι δὲν θὰ πλάσθηκε σὲ ἐποχὴ μετὰ τὸν Πλάτωνα, φαίνεται, νομίζω, καθαρὰ ἀπὸ ἓνα χωρίο τοῦ Πλουτάρχου: μιλώντας γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα, τὸν ἄνθρωπο ποὺ — περισσότερο παρὰ ὁποιοσδήποτε ἄλλος — πρέπει νὰ ἐπηρεάσει τὸν Περικλῆ, ὁ Πλούταρχος θυμίζει¹ ὅτι τὸν Κλαζομένιο σοφὸ «οἱ τότε» ἄνθρωποι *Νοῦν* προσηγόρευον· δὲν θὰ πρέπη «οἱ τότε» ἄνθρωποι νὰ ἦταν οἱ σύγχρονοι τοῦ Περικλῆ; (ἰδὲς καὶ τὸ λεξικὸ τοῦ Ἀρποκρατίωνα — καὶ τοῦ Φωτίου καὶ τῇ Σούδα — στὴ λ. Ἀναξαγόρας:... *Νοῦς δ' ἐπεκαλεῖτο*: δὲν θὰ πρέπη ὁ παρατατικὸς νὰ δηλώνη ὅτι αὐτὸ γινόταν τὸν καιρὸ ἀκόμη ποὺ ζοῦσε ὁ Ἀναξαγόρας; πρβλ. καὶ Σούδα στὴ λ. *Ἀντιφῶν*... *ἐκαλεῖτο δὲ Λογομάγειρος*..., *ἐκαλεῖτο δὲ Νέστωρ*: εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἀπόδοση τῶν παρωνυμίων αὐτῶν στὸν Ἀντιφῶνα μόνον ὅσο ζοῦσε ὁ ρήτορας θὰ εἶχε νόημα). Ὁ Düring εἶναι ἄλλωστε προθυμότερος νὰ δεχτῇ ὅτι ἓνα παρανόμι δίνεται σ' ἓνα ἄνθρωπο πρὸς πολὺ μὲ διάθεση εἰρωνικὴ ἢ κριτικὴ παρὰ ἀπὸ θαυμασμό, ὥς ποῦμε, ὅπως θὰ σκεφτόταν κανεὶς σὲ περιπτώσεις σὰν αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἄν εἶναι ἔτσι — πράγμα ποὺ εἶναι πολὺ πιθανόν —, τότε βρίσκω πρὸς φυσικὸ ὁ Πλάτων νὰ εἶχε στὸ νοῦ τοῦ τὸν Ἀναξαγόρα, ὅταν ὀνόμαζε *Νοῦν* τὸν Ἀριστοτέλη, παρὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἐπιχάρμου. Πῶς τώρα θὰ εἶχαν συσχετισθῇ μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ Πλάτωνος ὁ Ἀναξαγόρας καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν εἶναι, ὁμολογῶ, κάτι ποὺ θὰ μπορούσα πρὸς τὸ παρὸν νὰ τὸ ἐξηγήσω· ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ διακινδυνεύσω μιὰν ἐξήγησιν, ἢ σκέψην μου θὰ πορευόταν πρὸς τὴν ἀκόλουθον κατεύθυνσιν: Ὁ *νοῦς* ἦταν γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα αὐτὸς ποὺ ἔβαλε σὲ τάξιν «πάντα τὰ χρήματα», ποὺ ὥς τότε βρίσκονταν σὲ ἀταξία καὶ ἀκοσμία· ὁ Ἀριστοτέλης πάλι ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ μελέτησε συστηματικὰ — μὲ τὴ σημερινὴ σημασίαν τοῦ ὅρου — τὴν παλαιότερη φιλοσο-

Latina Gothoburgensia V), σ. 108, καὶ Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens, Heidelberg 1966, σ. 8 σημ. 37.

1. Περικλ. 4.

φία και ζήτησε να βάλει σε τάξη τις δόξες τῶν παλαιότερων φιλοσόφων· τὸ πράγμα τὸ ξέρουμε ὅχι μόνο ἀπὸ ἔργα του ποὺ μᾶς σώθηκαν ὁλόκληρα, ἀπὸ τὰ Μετὰ τὰ φυσικὰ π.χ. ἢ ἀπὸ τὸ Περί ψυχῆς· καὶ σὲ ἔργα του ποὺ μᾶς σώθηκαν ἀποσπασματικά ἔδινε — εἰμαστε ἀπόλυτα βέβαιοι γι' αὐτὸ — δειγμάτων αὐτοῦ τοῦ τρόπου τῆς δουλειᾶς του (πβλ. π.χ. τὸ Περί φιλοσοφίας).

Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ ἀνάγκη νὰ θυμηθοῦμε ἓνα δεύτερο, σχετικὸ μὲ αὐτὰ ποὺ συζητοῦμε, ἀνέκδοτο, ποὺ δηλώνει καὶ αὐτὸ τὴ στάση τοῦ Πλάτωνος ἀπέναντι στὸν μαθητὴ του — καλύτερα: ποὺ δηλώνει μιὰ βασικὴ διαφορὰ τῶν δύο ἀνδρῶν μεταξύ τους. Σύμφωνα μὲ τὸ ἀνέκδοτο αὐτὸ ὁ Πλάτων συνήθιζε νὰ ὀνομάζει τὸν Ἀριστοτέλη «ἀναγνώστην». Τὴν πληροφορία τὴν ἔχουμε ἀπὸ τὸν Μαρκιανὸ Βίο: 6 οὕτω φιλοπόνως συνῆν Πλάτωνι ὡς τὴν οἰκίαν αὐτοῦ ἀναγνώστον οἰκίαν προσαγορευθῆναι. θαμὰ γὰρ Πλάτων ἔλεγεν, Ἀπίωμεν εἰς τὴν τοῦ ἀναγνώστον οἰκίαν (= τὸν καιρὸ ποὺ μαθήτευε κοντὰ στὸν Πλάτωνα ὁ Ἀριστοτέλης ἐργαζόταν μὲ τόση φιλοπονία ὥστε τὸ «σπίτι» του πῆρε τὸ ὄνομα «τὸ σπῖτι τοῦ ἀναγνώστη»· συχνὰ πράγματι ὁ Πλάτων ἔλεγε: «ἐλᾶτε νὰ πᾶμε στὸ σπῖτι τοῦ ἀναγνώστη»). Ἀς φαντασθοῦμε τὴ σκηνή. Στὸν χώρῳ τῆς Ἀκαδημίας ὅλοι ὅσοι ἀνήκουν σ' αὐτὴν ἔχουν ὁ καθένας τὴν δική του «οἰκίαν» (τὸ δικό του «κελλί» θὰ λέγαμε ἐμεῖς;). Ἐκεῖ κατοικοῦν, ἐκεῖ μελετοῦν, ἐκεῖ θὰ ψάξῃ νὰ τοὺς βρῇ ὁ διευθυντὴς τῆς σχολῆς ἢ οἱ συνάδελφοί τους. Ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὴν περίπτωσιν ποὺ συζητοῦμε: ἐπικεφαλῆς τῶν νεαρῶν σπουδαστῶν τῆς σχολῆς του ὁ Πλάτων πηγαίνει νὰ συναντήσῃ στὴν «οἰκίαν» του τὸν πιὸ ἐργατικὸ («φιλόπονο» λέει ἡ ἀρχαία πηγὴ) ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του, τὸν Μακεδόνα Ἀριστοτέλη. Μὲ τί διάθεσιν ἄργε πλησιάζουν ὅλοι — ἰδιαίτερα ὁ Πλάτων — στὸ κελλί τοῦ Ἀριστοτέλη; Πηγαίνουν νὰ τὸν θαυμάσουν γιὰ τὴν ἐργατικότητά του ἢ μῆπως νὰ τὸν περιπαίξουν ἢ — στὴν καλύτερη περίπτωσιν — νὰ τὸν πειράξουν; Ἀς δοῦμε τί ἐσήμαινε ἡ λέξις ποὺ χρησιμοποίησε αὐτὴ τὴ φορὰ ὁ Πλάτων γιὰ νὰ χαρακτηρίσῃ τὸν μαθητὴ του. Ὅπως λέει ὁ Dürring¹, ἡ λέξις ἦταν σὲ χρῆσιν στὴν Ἀκαδημία ἀπὸ παλαιότερα· «ἀναγνώστης» λεγόταν ὁ δοῦλος ποὺ ἔργο του εἶχε νὰ διαβάξῃ στοὺς συγκεντρωμένους Ἀκαδημικοὺς βιβλία· οἱ Ἀκαδημικοὶ ἔλεγαν πῶς εἶχαν διαβάσει ἓνα βιβλίον ἂν τὸ εἶχαν ἀκούσει ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ ἀναγνώστου. Αὐτὴ τὴ συνήθεια τὴν ἔσπασε ὁ Ἀριστοτέλης· αὐτὸς διάβαζε βιβλία μὲ τὸν τρόπο ποὺ τὰ διαβάζουμε κι ἐμεῖς· ἔκαμνε μάλιστα καὶ κάτι ἄλλο: διάλεγε ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ μελετοῦσε κομμάτια ποὺ τὸν ἐνδιέφεραν καὶ ὕστερα τὰ κατέτασσε μεθοδικά, συγκροτώντας ἔτσι χρήσιμες συλλογές. Χρεωστοῦμε στὸν ἴδιο τὴν περιγραφή αὐτοῦ τοῦ τρόπου τῆς δουλειᾶς του. Διαβάζουμε π.χ. στὰ Τοπικά του (I 14. 105 b 12 ἐξ.): ἐκλέγειν δὲ χρὴ ἐκ τῶν γεγραμμένων λόγων, τὰς δὲ διαγραφὰς ποιεῖσθαι περὶ ἐκάστου γέ-

1. Ἐ.δ. (ἰδὲς σ. 4 σημ. 1).

νοὺς ὑποτιθέοντας χωρίς, οἷον περὶ ἀγαθοῦ ἢ περὶ ζώον, καὶ περὶ ἀγαθοῦ παντός, ἀρξάμενον ἀπὸ τοῦ τί ἐστίν. παρασημαίνεσθαι δὲ καὶ τὰς ἐκάστον δόξας, οἷον ὅτι Ἐμπεδοκλῆς τέτταρα ἔφησε τῶν σωμάτων στοιχεῖα εἶναι· θείη γὰρ ἂν τις τὸ ὑπὸ τινος εἰρημένον ἐνδόξου (πβλ. καὶ Ῥητορ. Β22. 1396 b 5, Ἀναλ. πρότ. Ι 30. 46 a 16, Ἀναλ. ὕστ. ΙΙ 14. 98 a 1). Ἀξιζεῖ νὰ θυμηθοῦμε ἐδῶ μιὰν ἐπιγραμματικὴν ψράση τοῦ F. Kenyon ἀπὸ τὸ βιβλίον ποὺ ἔγραψε γιὰ τὰ βιβλία καὶ τοὺς ἀναγνώστες στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ στὴ Ρώμη: «Δὲν εἶναι ὑπερβολή», λέει ὁ Kenyon, «νὰ ποῦμε ὅτι μὲ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ ἀρχαῖος κόσμος πέρασε ἀπὸ τὴ μόρφωση μέσω τοῦ προφορικοῦ λόγου στὴ συνήθεια τοῦ διαβάσματος». Γύρω στὰ 360 π.Χ. ὑπῆρχε λοιπὸν στὴν Ἀθήνα ἓνα ἀρκετὰ πλατὺ ἀναγνωστικὸ κοινόν· τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ ἄκουσμα στοῦ διαβάσματος βιβλίων εἶχε πιά συντελεσθῇ. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ δεχοῦμε σωστὴ τὴν ἄποψη τοῦ Düring ὅτι τὸ καινούργιον παρανόμιον ποὺ ἔδωσε ὁ Πλάτων στὸν Ἀριστοτέλη δὲν εἶχε πιά ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ καμιά αἰχμὴ· ὁ δοῦλος-ἀναγνώστης δὲν ἦταν πιά τώρα παρὰ μιὰ παλαιὰ συνήθεια. Καὶ ὅμως — ἀπὸ μιὰν ἄλλην ἄποψη — τὸ παρανόμιον αὐτὸ εἶχε πράγματι μιὰ σοβαρότατη αἰχμὴ. Καὶ ἰδοὺ γιὰτί:

Ὅταν διαβάσῃ κανεὶς τὴν ὥραία συζήτηση Σωκράτη-Εὐθυδήμου στοῦ 4ο βιβλίου τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ξενοφῶντος καὶ συσχετίσῃ τὴ συζήτηση αὐτὴ μὲ ὅσα λέγονται στοῦ 6ο κεφ. τοῦ Ιου βιβλίου τοῦ Ἰδίου ἔργου, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ καταλήξῃ στοῦ βέβαιον συμπέρασμα ὅτι ἡ πολυμάθεια ποὺ κερδίζεται μόνον μὲ τὴν ἀνάγνωση πολλῶν βιβλίων δὲν ἦταν κάτι ποὺ εἶχε τὴν ὑποστήριξη τοῦ Σωκράτη. Ἀπὸ τὸν Πλάτωνα πάλι μαθαίνουμε ὅτι ἡ στάση αὐτὴ τοῦ Σωκράτη ἔγινε ὕστερα παράδοσιν μεταξὺ τῶν μαθητῶν του. Στὸν Φαῖδρο π.χ. βλέπουμε πόσο περιφρονητικὰ μιᾶ ὁ ἰδρυτὴς τῆς Ἀκαδημίας γι' αὐτοὺς οἱ ὁποῖοι «χρῶνται τροφῇ δοξαστῆ»², γι' αὐτοὺς ποὺ «ἀντὶ σοφῶν» γίνονται «δοξόσοφοι»³ κυνηγώντας τὶς «δόξεις», τὶς γνώμες δηλαδὴ ποὺ διατύπωναν πάνω σ' αὐτὸ ἢ σ' ἐκεῖνο τὸ θέμα οἱ παλαιότεροι στοχαστές. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν θὰ δεχτῇ τὴν σοκρατικὴν αὐτὴ παράδοσιν· κλεισμένος στοῦ κελλί του αὐτὸς θὰ διαβάξῃ ἀκούραστα τοὺς παλαιότερους σοφοὺς, ὅχι ὑποχρεωτικὰ γιὰ νὰ δεχτῇ πάντοτε τὶς γνώμες τους· κάθε ἄλλο· πρὸ πολλοῦ γιὰ νὰ τὶς συζητήσῃ, συχνὰ γιὰ νὰ τὶς πολεμήσῃ.

Τὴ συνήθειαν αὐτὴν καταβροχθίζῃ βιβλία ὁ Ἀριστοτέλης θὰ τὴν εἶχε ἀσφαλῶς ἀπὸ τὰ μικρὰ του χρόνια. Τὰ βιβλία τῆς βιβλιοθήκης τοῦ γιαιτροῦ πατέρα του θὰ εἶχαν ἀσφαλῶς περάσει καὶ ξαναπεράσει ἀπὸ τὰ χέρια του στὰ παιδικὰ του χρόνια, καὶ οἱ πλατωνικοὶ διάλογοι, ὅσοι εἶχαν γραφῇ ὡς τὰ

1. Books and Readers in Ancient Greece and Rome, Oxford 1951, σ. 25.

2. 248 B.

3. 275 B.

367, θὰ τοῦ εἶχαν κρατήσῃ ἀτέλειωτες ὥρες γοητευτικὴ συντροφιά στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του· ἔχει δίκαιο ὁ Düring ὅταν ἀναρωτιέται:¹ «πὼς ἄλλως νὰ ἐξηγήσουμε ὅτι μέσα ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν σχολῶν ποὺ ὑπῆρχαν τότε στὴν Ἀθήνα ὁ Ἀριστοτέλης διάλεξε μὲ τόση ἀποφασιστικότητα τὴ σχολὴ τοῦ Πλάτωνος;». Σιγὰ σιγὰ ἄλλωστε, μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἄνεση ποὺ εἶχε, ὁ Ἀριστοτέλης ἐπέτυχε νὰ συγκροτήσῃ μιὰ τεράστια προσωπικὴ βιβλιοθήκη, ποὺ τὴν πλούτισε μάλιστα ἀργότερα — ἀγοράζοντας ἀντὶ τριῶν τάλαντων! — καὶ τὴν βιβλιοθήκη τοῦ Σπενσίππου. Ὅλα αὐτὰ τὸν ἔκαμαν νὰ διαφέρῃ οὐσιαστικά ἀπὸ τὸν Πλάτωνα· γιὰ τὸν Πλάτωνα, τὸν συνεχιστὴ τοῦ ἔργου τοῦ Σωκράτη, ὅ,τι εἶχε ἀξία ἦταν ἡ διαλεκτικὴ στὴν πιὸ καθαρὴ της μορφή· γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἦταν ἀδιανόητο νὰ μὴν προσφεύγῃ κανεῖς μὲ βουλιμία στὴ σοφία ποὺ εἶναι ἀποθησαυρισμένη στὰ βιβλία. Ἡ αἰχμὴ ποὺ περιεῖχε τὸ δεῦτερο παρανόμι ποὺ ἔδωσε ὁ Πλάτων στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι τώρα φανερὴ· μαζί γίνεται, νομίζω, φανερό γιατί καὶ τὸ πρῶτο παρανόμι θὰ πρέπη νὰ ἀποδόθηκε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα στὸν Ἀριστοτέλη μὲ κριτικὴ διάθεση.

Εἶναι ἄραγε γνήσια τὰ δυὸ ἀνέκδοτα ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν; Δὲν θὰ σταματήσουμε ἐδῶ στὸ ἐρώτημα αὐτό· εἰδικότεροι ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ αὐτὸ δὲν ἔδωσαν ὅλοι τὴν ἴδια ἀπάντησιν². Γιὰ μᾶς ἔχει πιὸ μεγάλη σημασία τοῦτο: πὼς καὶ γνήσια νὰ μὴν εἶναι, τὰ ἀνέκδοτα αὐτὰ μᾶς δηλώνουν τόσο πολλὰ γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴ στάση, γενικά, τῶν ἀνθρώπων γιὰ τοὺς ὁποίους πλάστηκαν, ὥστε νὰ χρεωστοῦμε χάρι καὶ σ' ἐκείνους ποὺ τὰ ἔπλασαν καὶ σ' αὐτοὺς ποὺ μᾶς τὰ διέσωσαν.

*

Καιρὸς ὅμως νὰ περάσουμε καὶ σὲ μιὰν ἄλλη περιοχὴ: Πὼς ἦταν ἄραγε ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισιν τοῦ Ἀριστοτέλη; Ἡ ἀρχαιότητα μᾶς διηγήθηκε καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ ὁρισμένα πράγματα. Ἄς παρακολουθήσουμε λοιπὸν τὶς ἀρχαῖες πηγές.

Καὶ πρῶτα τὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο (V 1): *Ἀριστοτέλης... τραυλὸς ἦν τὴν φωνήν, ὡς φησι Τιμόθεος ὁ Ἀθηναῖος ἐν τῷ Περὶ βίων· ἀλλὰ καὶ ἰσχυροσκελὴς, φασίν, ἦν καὶ μικρόμματος ἐσθῆτί τ' ἐπισήμῳ χρώμενος καὶ δακτυλίοις καὶ κορυῇ. Τὴν ἴδια εἰκόνα μᾶς δίνει καὶ ὁ Αἰλιανὸς (Ποικ. ἰστ. III 19): ... ἐσθῆτι ἐχρῆτο περιέργῳ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὑποδέσει, καὶ κορυὰν δὲ ἐκείροτο..., καὶ δακτυλίων δὲ πολλοὺς φορῶν ἐκαλλύνετο ἐπὶ τούτῳ. Ἀνταποκρίνονται οἱ πληροφορίες αὐτὲς πρὸς τὴν πραγματικότητα; Μὲ ἄλλα λόγια: Μποροῦμε νὰ ἐλέγξουμε τὴν ἀλήθεια τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν;*

1. Aristoteles... (ιδεὲς σ. 4 σημ. 1), σ. 3.

2. Πρβλ.: I. Düring, ἔ.δ. (ιδεὲς σ. 4 σημ. 1)· O. Gigon, Interpretationen zu den antiken Aristoteles-Viten, Museum Helveticum 15 (1958) 157 ἑξ.· τοῦ Ἰδίου, Vita Aristotelis Marciana, Berlin 1962 (Kleine Texte 181), σ. 44.

᾽Ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν *τραυλὸς τὴν φωνήν* τὸ διαβάζουμε καὶ στὸν Βίο πού μᾶς σώθηκε μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ Μιλησίου «ὀνοματολόγου» Ἡσυχίου¹. Ἀλλὰ καὶ ὁ Πλούταρχος μᾶς μιλά, σὲ δύο χωρία τῶν Ἠθικῶν του², γιὰ τὴν τραυλότητα τοῦ Ἀριστοτέλη: ὑποδεικνύοντας στοὺς νέους τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ διαβάζουν τὴν παλαιότερη ποίηση, τοὺς ἀποτρέπει νὰ μιμοῦνται ὡς καὶ «τὴν Πλάτωνος κυρτότητα καὶ τὴν Ἀριστοτέλους τραυλότητα». Ἦταν ὅμως πράγματι τραυλὸς ὁ Ἀριστοτέλης; Ὁ Düring τὸ ἀμφισβητεῖ³. Τὸ ἐπιχείρημά του εἶναι ἀληθινὰ ἐντυπωσιακὸ. Ὁ Σουηδὸς ἀριστοτελιστὴς θυμήθηκε μιὰν ὁμορφὴ διήγηση ἀπὸ τὸ 4ο βιβλίο τῶν Ἱστοριῶν τοῦ Ἡροδότου (§ 155), πού σχετίζεται μετὰ τὴν Κυρήνη καὶ τὸν οἰκιστὴ της. Ἰδοὺ σὲ μετάφραση τὸ τμήμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει:

«Ἐκεῖ ἓνας ἀπὸ τοὺς σπουδαίους Θηραίους, ὁ Πολύμνηστος, πῆρε τὴν Φρονίμη γιὰ παλλακίδα. Πέρασε καιρὸς καὶ ὁ Πολύμνηστος ἀπόκτησε ἀγόρι, πού εἶχε ἰσχνὴ φωνὴ καὶ τραυλίζε. Τὸ ὀνόμασαν Βάττο, ὅπως διηγοῦνται Θηραῖοι καὶ Κυρηναῖοι, ἐγὼ ὅμως νομίζω πὼς τοῦ ἔδωσαν κάποιο ἄλλο ὄνομα. Βάττος μετονομάσθηκε ὅταν ἔφτασε στὴ Λιβύη, ὕστερα ἀπὸ τὸν χρησμὸ πού τοῦ δόθηκε στοὺς Δελφοὺς καὶ λόγῳ τοῦ ἀξιώματος πού πήρε. Οἱ Λίβυες τὸν βασιλιά τὸν λένε «βάττο», καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο, νομίζω, στὸν χρησμὸ πού ἔδωσε ἡ Πυθία τὸν προσφώνησε λιβυκά, γιατί ἤξερε ὅτι θὰ γίνῃ βασιλιάς τῆς Λιβύης. Πράγματι, ὅταν αὐτὸς ἐγίνε ἄντρας, πῆγε στοὺς Δελφοὺς γιὰ τὴ φωνὴ του. Ρώτησε λοιπὸν τὴν Πυθίαν καὶ κείνη τοῦ ἔδωσε αὐτὸν τὸν χρησμὸ:

*Βάττε, ἦρθες γιὰ τὴ φωνή σου, ὁ ἄναξ ὅμως, ὁ Φοῖβος Ἀπόλλων
σὲ στέλνει νὰ ἰδρῶσης ἀποικία στὴν προβατοτροφὰ Λιβύην,*

σὰν νὰ τοῦ ἔλεγε στὰ ἑλληνικά: *Βασιλιά, ἦρθες γιὰ τὴ φωνή σου...*».

Δὲν ἦταν λοιπὸν Βάττος τὸ πραγματικὸ ὄνομα τοῦ ἥρωα τῆς ἱστορίας μας· τὸ πραγματικὸ τὸ ὄνομα ἦταν «κάποιο ἄλλο»· ὁ Ἡρόδοτος δὲν τὸ ἀναφέρει (δὲν τὸ ἤξερε;)· τὸ ἤξερε ὥστόσο ὁ Πίνδαρος καὶ μᾶς τὸ λέει ρητὰ στὸν 5ο Πυθιονικὸ του (στ. 116):

*τοὺς Ἀριστοτέλης ἄγαγε ναυσὶ θοαῖς
ἀλὸς βαθεῖαν κέλευθον ἀνοίγων.*

«καὶ ἦταν ὁ Ἀριστοτέλης πού τοὺς ὁδήγησε ἐκεῖ μετὰ τὰ γρήγορα καράβια ἀνοίγοντας δρόμο βαθὺ στὴ θάλασσα».

Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ὁμωνυμία ἦταν—πιστεῖται ὁ Düring—πού ἔκαμε νὰ μεταφερθῇ στὸν φιλόσοφο ἡ τραυλότητα τοῦ παλαιοῦ οἰκιστοῦ τῆς Κυρήνης.

1. Ἰδὲς I. Düring, *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*, Göteborg 1957, σ. 80 ἐξ.

2. 26 B καὶ 53 D.

3. Ἐ.ἀ., σ. 349.

Ἔχει δίκαιο ὁ Düring νὰ εἶναι δύσπιστος ἀπέναντι σὲ τέτοιου εἶδους διηγήσεις. Δημιούργησε τόσο πολλὰς διηγήσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἢ ἀρχαιότητα καὶ προπαντὸς ἦταν τόση ἡ εὐκολία μὲ τὴν ὁποία μιὰ διήγηση ποῦ πρωτοπλαθόταν γιὰ ἓνα συγκεκριμένο πρόσωπο μεταφερόταν καὶ σὲ ἄλλο καὶ σὲ ἄλλα πρόσωπα, ὥστε δὲν μπορεῖ πράγματι νὰ μὴ εἶναι κανεὶς τουλάχιστο ἐπιφυλακτικὸς στὴν κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Στὴν περίπτωση τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν μπορεῖ ἐπιπλέον νὰ μὴ ληφθῇ ὑπόψη καὶ ἡ πελώρια ἐχθρική παράδοση ποῦ δημιουργήθηκε ἀπὸ νωρὶς εἰς βάρος του. Νομίζω ὅμως ὅτι ὁ συσχετισμὸς ποῦ προτείνει ὁ Düring μᾶς κάνει — τὸ πολὺ πολὺ — προσεκτικότερος· δὲν ἀποδεικνύει ὅπωςδὴποτε πλαστὴ τὴν διήγηση ποῦ ἀφορᾷ τὸν Ἀριστοτέλη. Διότι:

Α) Ἕνας ἄνθρωπος ποῦ εἶναι τόσο δεξιὸς στὴν ἐλληνικὴ γραμματεία ὥστε α) νὰ γνωρίζῃ πολὺ καλὰ τὸν Ἡρόδοτο, β) νὰ γνωρίζῃ «ἐξωθεν» καὶ ἄλλες λεπτομέρειες ποῦ νὰ τὸν βοηθοῦν νὰ καταλαβαίνει καλύτερα τὸν Ἡρόδοτο ἢ καὶ νὰ συμπληρώνῃ κενὰ τῶν διηγήσεων ἐκείνου, δύσκολο πολὺ, κατὰ τὴν γνώμη μου, αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος νὰ κάμῃ τὸ χοντροκομμένο λάθος νὰ μεταφέρῃ στὸν φιλόσοφο Ἀριστοτέλη ιδιότητες ποῦ τὶς ἤξερε γιὰ κάποιον ἄλλο Ἀριστοτέλη. Φυσικά, γιὰ τὸ λάθος δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ δεχτοῦμε ἕναν μόνο ὑπεύθυνο· περισσότεροι μπορεῖ νὰ εὐθύνωνται γι' αὐτό, ἂν ὅμως ἐμεῖς πρόκειται νὰ ἀποδείξουμε τὸ λάθος, πρέπει νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ παρακολουθήσουμε ὁλόκληρὴ αὐτὴ τὴ σειρὰ τῶν ἐνόχων· ἄλλωθις ἡ κρίση μας θὰ εἶναι, τὸ πολὺ πολὺ, διαισθήσεως ἀποτέλεσμα· φυσικά, ὅχι γι' αὐτὸ καὶ ὑποχρεωτικά λανθασμένη, πάντως ὅχι ἐπιστημονικά θεμελιωμένη.

Β) Προσωπικά, θὰ περίμενα ἀντίθετη πορεία ἀπὸ αὐτὴν ποῦ ὑποδεικνύει ὁ Düring. Βρίσκω δηλαδὴ πιὸ πιθανό, ἕνας ἄνθρωπος ποῦ ἦ ξ ε ρ ε τὴν τραυλότητα τοῦ Ἀριστοτέλη, νὰ θυμηθῇ ἕναν ἄλλο ὁ μ ὠ ν υ μ ὸ του ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἱστορία ποῦ νὰ εἶχε κ α ι ἔ κ ε ῖ ν ο ς τὸ ἴδιο ἐλάττωμα, παρὰ ξέροντας τὸν παλαιὸ τραυλὸ Ἀριστοτέλη, τὸν οἰκιστὴ τῆς Κυρήνης, νὰ κάμῃ τραυλὸ καὶ τὸν φιλόσοφο.

Γ) Στὰ ἔργα του ποῦ μᾶς ἔχουν σωθῇ σπάνια ὁ Ἀριστοτέλης μιλᾷ γιὰ τὴν τραυλότητά, καὶ ὅσες φορὲς διαβάζουμε γι' αὐτὴν, εἶναι σὲ ἔργα του ποῦ γιὰ τὴ γνησιότητά τους δὲν εἴμαστε ἀπόλυτα βέβαιοι (στὰ Προβλήματα π.χ.)· κάτὶ παραπάνω: τὶς πιὸ πολλὰς φορὲς διαβάζουμε στὰ ἔργα του γιὰ τὴν τραυλότητα τῶν «παίδων» μόνο, λὲς καὶ δὲν ὑπάρχει καὶ τῶν μεγάλων ἢ τραυλότητα!

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ἀμφισβητήσουμε σοβαρὰ — τὸ ἴδιο κάνει στὴν περίπτωση αὐτὴ καὶ ὁ Düring — καὶ τὰ ἄλλα ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά ποῦ ἀποδίδει στὸν Ἀριστοτέλη ἡ παράδοση: μπορεῖ καὶ «ἰσχυροσκελὴς» νὰ ἦταν· μπορεῖ καὶ νὰ προκαλοῦσε τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς του κόβοντας κοντὰ τὰ μαλλιά του καὶ ξυρίζοντας τὰ γένια του —

πώς αλλάζουν αλήθεια οί καιροί! — μπορεί και τὸ ντύσιμό του νά ἦταν ἐξεζητημένο· μπορεί νά εἶχε καί τή συνήθεια νά στολίζεται μὲ δαχτυλίδια — ἀπὸ τὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο μαθαίνουμε ὅτι θεωροῦσε τὸ κάλλος «παντὸς ἐπιστολίου συστατικώτερον»¹· μπορεί καί τὰ μάτια του νά ἦταν πράγματι μικρά — τὴ σημασία ἔχει, ἀφοῦ ἦταν μεγάλα τὰ μάτια τῆς ψυχῆς του;

*

Ἡ παράδοση μᾶς διέσωσε καί ὀρισμένα ἀποφθέγματα τοῦ 'Αριστοτέλη· μερικά ἀπὸ αὐτὰ ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς μὲ τὴ μορφή ἀνεκδότων: τὰ περισσότερα εἶναι μεταγενέστερες διηγήσεις ποὺ πλάστηκαν μὲ σκοπὸ νά δείξουν φανερά ὀρισμένες ιδιότητες τοῦ μεγάλου φιλοσόφου. Ἄς παρακολουθήσουμε μερικά ἀπὸ αὐτά:

Στὸν Αἰλιανὸ (Ποικ. ἱστ. IX 23) διαβάζουμε τὸ ἀκόλουθο ἀνέκδοτο:

'Αριστοτέλης ἐνόσει ποτέ. προσέταξε δ' αὐτῷ ὁ ἰατρός πρόσταγμά τι καὶ ἐκεῖνος, Μῆτε ὡς βοηλάτην με, ἔφη, θεράπεινε μῆτε ὡς σκαπανέα, ἀλλὰ διδάξας πρότερον τὴν αἰτίαν, ὅπως ἔξεις ἔτοιμον πρὸς τὸ πείθεσθαι (=Κάποτε ὁ 'Αριστοτέλης ἦταν ἄρρωστος. Ὁ γιατρός τοῦ ἔδωσε μιὰ συνταγή, ἐκεῖνος ὁμως τοῦ εἶπε: «Μὴν προσπαθῆς νά μὲ γιατρέψης σάν τσομπάνη ἢ σάν σκαφτιά· ἐξήγησέ μου πρῶτα τὴν αἰτία, καὶ τότε θά μὲ βρῆς πρόθυμο νά σ' ἀκούσω»).

Ὅποιος διαβάζει τὰ ἔργα τοῦ 'Αριστοτέλη, ξέρει τὴ θέση ποὺ κατέχει σ' αὐτὰ ὁ ὅρος *αἰτία*: στὴν πραγματικότητα γύρω ἀπὸ τὸν ὅρο αὐτὸ ὀργανώνεται ὁλόκληρη ἡ σκέψη τοῦ Σταγειρίτη φιλοσόφου· ὅταν διερευνᾷ τὴ φύση καὶ τὰ φαινόμενά της, ὅταν ἐγκύπτει στὴ σπουδὴ τῶν ζώων, ὅταν τὸν ἀπασχολῇ ἡ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπινου μυαλοῦ, ὅταν προσπαθῇ νά συλλάβῃ τὴν οὐσία τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς, ὅταν ἀναλύῃ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους συμβιοῦν οἱ ἄνθρωποι, κύρια προσπάθειά του (καλύτερα: κύρια ἀγωνία του) εἶναι νά ἐπιτύχῃ νά ἐρμηνεύσῃ τὰ φαινόμενα ποὺ μελετᾷ· *ἀποδοῦναι τὴν αἰτίαν*, ὅπως ἔλεγε ὁ ἴδιος². Ξέρει βέβαια καλὰ ὅτι «ἐρμηνεία» ἐνὸς φαινομένου σημαίνει πολὺ συχνὰ ἐπισήμανση μιᾶς ὁλόκληρης σειρᾶς ἀπὸ αἰτία, δὲν εἶναι ὁμως λίγες οἱ φορὲς ποὺ μᾶς μιλᾷ γιὰ τὴν ἰδιαίτερη γοητεία αὐτῆς τῆς δουλειᾶς, ποὺ ἂν γίνῃ σωστά καὶ μὲ ὑπομονή, ὁδηγεῖ στὴν ἀνακάλυψη τῶν «ἀκροτάτων αἰτιῶν»³· αὐτῶν ἡ ἀνακάλυψη ἀποτελεῖ στὴν οὐσία τὸ κύριο ἔργο καὶ μαζὶ τὴν δικαίωση τῆς φιλοσοφίας, τῆς ἀσταμάτητης προσπάθειας τοῦ ἀνθρώπου νά γνωρίσῃ. Ὅταν ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος χρειάστηκε

1. Βίοι φιλοσόφων V 18.

2. Ἰδὲς χωρία σὰ ὁποῖα ἀπαντᾶται ἡ ἔκφραση αὐτὴ στοῦ H. Bonitz, Index Aristotelicus, Berlin 1870, 80 b 4 ἔξ.

3. Πρβλ. Φυσ. Β 3. 195 b 22, Μετὰ τὰ φυσ. Γ 1. 1003 a 26.

μια λέξη πού να χαρακτηρίζει τὸν Ἀριστοτέλη μὲ τὸν καλύτερο τρόπο ἐν σχέσει μὲ τὶς φυσικὲς τοῦ ἔρευνες, βρῆκε τὸν ὑπερθετικὸ *αιτιολογώτατος*¹. γιὰ τὸ Διογένης ὁ Λαέρτιος ἤξερε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν ὁ κατ' ἐξοχὴν φιλόσοφος πού προσπαθοῦσε «καὶ περὶ τῶν ἐλαχίστων τὰς αἰτίας ἀποδιδόναι»². Ὑστερα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ δὲν θὰ πρέπη, πράγματι, νὰ ὑπάρχῃ ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἀνέκδοτο πού διαβάσαμε στὸν Αἰλιανὸ εἶναι ἓνα μεταγενέστερο κατασκευάσμα, πού ἔγινε ὁμῶς ἀκριβῶς γιὰ νὰ δείξῃ μὲ τὸν πιὸ χεροπιαστὸ τρόπο τὴν θεμελιώδη αὐτὴ ιδιότητα τοῦ Ἀριστοτέλη.

Μιὰν ἄλλη ιδιότητα τοῦ Ἀριστοτέλη, δηλωτικὴ πιὸ πολὺ τοῦ χαρακτήρος του, ὑποδηλώνει ἓνα ἄλλο ἀπόφθεγμα πού ὁ ὑπομνηματιστὴς Ἡλίας τὸ ἀποδίδει στὸν Ἀριστοτέλη· ἔλεγε λοιπὸν κατὰ τὸν Ἡλία ὁ Ἀριστοτέλης³: *Ὅσοι ταῖς ἄλλαις τέχναις καὶ ἐπιστήμαις σχολάζοντες τῆς φιλοσοφίας ἀμελοῦσιν, εἰκόασιν τοῖς μνηστῆρσι τῆς Πηνελόπης, οὔτινες αὐτῇ συγγενέσθαι μὴ δυνάμενοι ἡγάπων καὶ ταῖς θεραπαίνας αὐτῆς συγγίνεσθαι* (= Γιὰ τοὺς ἀνθρώπους πού καταγίνονται μὲ ὅλες τὶς ἄλλες τέχνες καὶ ἐπιστῆμες καὶ μόνο γιὰ τὴ φιλοσοφία δὲν ἐνδιαφέρονται, ἔλεγε ὅτι μοιάζουν μὲ τοὺς μνηστῆρες τῆς Πηνελόπης, πού μὴ μωρόντας νὰ χαροῦν τὸν ἔρωτα ἐκείνης, ἔμεναν εὐχαριστημένοι ὅταν χαίρονταν τουλάχιστο τὸν ἔρωτα τῶν θεραπαινίδων της).

Τὸ ἀπόφθεγμα ἔχει βέβαια καὶ ἄλλους μνηστῆρες: ὁ Πλούταρχος τὸ ἀποδίδει⁴ στὸν Βίωνα· ὁ Στοβαῖος⁵ στὸν Ἀρίστων· μιὰ ἀρχαία παράδοση πού τὸ σχέτιζε μὲ τὸν Γοργία ἀποδείχτηκε στὰ νεώτερα χρόνια ὀλότελα λανθασμένη⁶, βρέθηκαν ὁμῶς νεώτεροι ἐρευνηταὶ πού σκέφτηκαν πὼς τὸ ἀπόφθεγμα πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἀρίστιππο⁷. Δὲν θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι πρόκειται γιὰ γνήσιο ἀπόφθεγμα τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅση καὶ ἂν δώσουμε βαρύτητα στὸ γεγονός ὅτι ὁ ὑπομνηματιστὴς Ἡλίας ὄχι σπάνια μᾶς μεταβιβάζει σωστὲς πληροφορίες. Ὅπως δὲποτε, καὶ ἂν ἀκόμη ἀποκλείσουμε τὸ ἐνδεχόμενο ὁ Ἡλίας νὰ μᾶς διέσσωσε τὴ σωστότερη παράδοση, τίποτε δὲν ἀποκλείει — καὶ ἴσως αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς πληροφορίας τοῦ Ἡλίου — τὸ ἀπόφθεγμα νὰ εἶχε βρῆ θέση καὶ στὸ στόμα τοῦ Ἀριστοτέλη.

Στὸ στόμα ὁμῶς τοῦ Ἀριστοτέλη τὸ ἀπόφθεγμα ἀποκτᾷ ἰδιαίτερο νόημα· στὴν πραγματικότητά γίνεται, ὅπως σημειώνει ὁ Düring⁸, ἓνα πολὺ ὠραῖο παράδειγμα τῆς *μωκίας* τοῦ Σταγειρίτη φιλοσόφου. Ἡ *μωκία* εἶναι ἓνα εἶδος εἰρωνείας. Ὅταν, θέλοντας νὰ διδάξουμε, γελοιοποιοῦμε πράγματα στὰ

1. Βίοι φιλοσόφων V 32.

2. Commentaria in Aristotelem Graeca XVIII 1, σ. 21, 7 ἑξ.

3. Ἠθικά 7 D.

4. Ἀνθολόγ. IV 110.

5. Πρβλ. E. Norden, Die antike Kunstprosa, Berlin 1923, II 673 σημ. 5.

6. Ἐ.ἀ. (ιδὲς σ. 9 σημ. 1), σ. 401.

ὁποῖα ἄλλοι ἀποδίδουν — ἄκριτα — μεγάλη ἀξία, καὶ αὐτὸ τὸ κάνουμε μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ ἀφήνουμε στὴν δική τους ἐξυπνάδα νὰ καταλάβουν ἢ ὄχι τὸ σκῶμμα μας, τότε εἴμαστε *μωκοί*· ὅταν χαιρόμαστε ἀποκαλύπτοντας μὲ ἕναν φαινομενικὰ ἀθῶο λόγο μας, δῆθεν σὰν νὰ μὴν κάνουμε τίποτε τὸ σοβαρό, τὴν ἀσχήμια ποὺ κρύβεται πίσω ἀπὸ μιὰν ὁμορφὴ προθήκη ἢ τὴ μικρότητα ποὺ κρύβουν μέσα τοὺς πρόσωπα ἢ πράγματα ποὺ στὰ μάτια τῶν ἄλλων φαντάζουν μεγάλα, τότε εἴμαστε *μωκοί*. Ἡ παράδοση λέει πὼς ὁ Ἀριστοτέλης τὴν εἶχε αὐτὴ τὴν ιδιότητα¹, κι ἐμεῖς εἴμαστε σὲ θέση νὰ τὸ διαπιστώσουμε διαβάζοντας τὰ ἔργα του. Νὰ ἕνα μικρὸ παράδειγμα: Στὴ Ῥητορικὴ τὸ φέρνει ὁ λόγος καὶ ὁ Ἀριστοτέλης μιᾷ γιὰ τὸν ποιητὴ Σιμωνίδην²· θυμᾶται μάλιστα μιὰ νόστιμη ἱστορία του: Κάποιος ποὺ νίκησε *τοῖς ὁρεῦσιν*, σὲ ἀγῶνα δηλαδὴ μὲ ἡμιόνους, ζήτησε ἀπὸ τὸν ποιητὴ νὰ γράψῃ ὕμνο γιὰ τὴ νίκη του· ὁ Σιμωνίδης βρίσκοντας πὼς ἦταν λίγα τὰ λεφτὰ ποὺ τοῦ ἔδινε — ἦταν παροιμιώδης ἢ φιλαργυρία του — δὲν δεχόταν, δῆθεν πὼς δὲν θὰ τοῦ ταίριαζε νὰ γράψῃ ποίημα «εἰς ἡμιόνους», ὅταν ὅμως ὁ νικητὴς τοῦ ἔταξε περισσότερα, ὁ Σιμωνίδης δέχτηκε, καὶ ἔγραψε ἕναν ὕμνο γιὰ τὰ μουλάρια ποὺ ἄρχιζε ἔτσι:

χαίρετ' ἀελλοπόδων θύγατρεις ἱππων

«χαίρετε θυγατέρες τῶν γοργοπόδαρων ἀλόγων».

Ὁ Ἀριστοτέλης κλείνει τὴν ἱστορία του μὲ αὐτὴ τὴ φράση: «Φυσικά, τὰ μουλάρια εἶναι καὶ τῶν ὄνων θυγατέρες»!

Σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ ζωολογικά του ἔργα, στὶς Ἱστορίες περὶ τὰ ζῷα, ὁ Ἀριστοτέλης μιᾷ κάπου γιὰ τὰ φρύδια³. Ἐκφράζει μάλιστα ἐκεῖ τὴ γνώμη ὅτι τὸ σχῆμα τοὺς μπορεῖ νὰ ὑποδηλώσῃ καὶ τὸν χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων: «αἱ μὲν εὐθεῖαι ὀφρῦες μαλακοῦ ἤθους σημείον, αἱ δὲ πρὸς τὴν ῥίνα τὴν καμπυλότητ' ἔχουσαι στρυφνοῦ, αἱ δὲ πρὸς τοὺς κροτάφους μωκοῦ καὶ εἰρωνος, αἱ δὲ κατεσπασμένα φθόνου». "Ὅσοι ἔτυχε νὰ δῆτε τὸ θαυμάσιο κεφάλι τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ φυλάσσεται στὸ Kunsthistorisches Museum τῆς Βιέννης θὰ θυμᾶστε πὼς τὰ φρύδια τοῦ Ἀριστοτέλη παριστάνονται ἐκεῖ μὲ καμπυλότητα πρὸς τοὺς κροτάφους: «αἱ δὲ πρὸς τοὺς κροτάφους μωκοῦ καὶ εἰρωνος»!⁴

Μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀποφθέγματα τοῦ Ἀριστοτέλη μᾶς διέσωσε καὶ ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος⁵. Σᾶς διαβάζω μερικά ἀπὸ αὐτά:

1. Ἰδὲς I. Düring, ἑ.ἀ. (σ. 9 σημ. 1), σ. 349.

2. Γ 2. 1405 b 24 ἑξ.

3. Α 9. 491 b 14 ἑξ.

4. Εἶχα κάμει τὴν παρατήρηση αὕτη, ὅταν διαπίστωσα — ἐξαιρετικὰ εὐχάριστη ἐκπληξή! — ὅτι τὴν ἴδια παρατήρηση εἶχε κάμει, πολλὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ μένα, καὶ ὁ Fr. Studniczka, Das Bildnis des Aristoteles, Leipzig 1908, σ. 33.

5. Βίοι φιλοσόφων V 17 ἑξ.

- *ὄνειδιζόμενός ποτε ὅτι πονηρῶ ἄνθρωπῳ ἐλεημοσύνην ἔδωκεν, Οὐ τὸν τρόπον, εἶπεν, ἀλλὰ τὸν ἄνθρωπον ἠλέησα.*
- *πολλὰίσι τοὺς Ἀθηναίους ἔφασκεν εὐρηκέναι πυροὺς καὶ νόμους· ἀλλὰ πυροῖς μὲν χρῆσθαι, νόμοις δὲ μή.*
- *τῆς παιδείας ἔφη τὰς μὲν εἰζας εἶναι πικράς, τὸν δὲ καρπὸν γλυκύν.*
- *ἐρωτηθεὶς τί γηράσκει ταχύ, Χάρις, ἔφη.*
- *ἐρωτηθεὶς τί ἐστὶν ἐλπίς, Ἐργηγορότος, εἶπεν, ἐνέπνιον.*
- *ἀκούσας ὑπὸ τινος λοιδορεῖσθαι, Ἀπόντα με, ἔφη, καὶ μαστιγούτω.*
- *ἐρωτηθεὶς τίνι διαφέρεισιν οἱ πεπαιδευμένοι τῶν ἀπαιδευτῶν, Ὅσφ, εἶπεν, οἱ ζῶντες τῶν τεθνεώτων.*
- *τὴν παιδείαν ἔλεγεν ἐν μὲν ταῖς εὐτυχίαις εἶναι κόσμον, ἐν δὲ ταῖς ἀτυχίαις καταφυγὴν.*
- *τῶν γονέων τοὺς παιδεύσαντας ἐντιμωτέρους εἶναι τῶν μόνον γεννησάντων· τοὺς μὲν γὰρ τὸ ζῆν, τοὺς δὲ τὸ καλῶς ζῆν παρασχέσθαι.*
- *πρὸς τὸν κανχώμενον ὡς ἀπὸ μεγάλης πόλεως εἴη, Οὐ τοῦτο, ἔφη, δεῖ σκοπεῖν, ἀλλ' ὅστις μεγάλης πατρίδος ἄξιός ἐστιν.*
- *ἐρωτηθεὶς τί ποτ' αὐτῷ περιγέγονεν ἐκ φιλοσοφίας, ἔφη, Τὸ ἀνεπιτάκτως ποιεῖν ἃ τινες διὰ τὸν ἀπὸ τῶν νόμων φόβον ποιοῦσιν.*
- *ἐρωτηθεὶς πῶς ἂν προκόπτοιεν οἱ μαθηταί, ἔφη, Ἐὰν τοὺς προέχοντας διώκοντες τοὺς ὑστεροῦντας μὴ ἀναμένωσι.*
- *φησὶ δὲ Φαβωρίνος ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν Ἀπομνημονευμάτων ὡς ἐκάστοτε λέγει, Ὡ φίλοι, οὐδεὶς φίλος.*

Εἶναι ὅλα αὐτὰ τὰ ἀποφθέγματα γνήσια τοῦ Ἀριστοτέλη; Ἐναν μόνον τρόπο ἐχόμε νὰ τὸ ἐλέγξουμε: νὰ δοῦμε ἂν γινώμες ὅπως αὐτὲς ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ μᾶς σώθηκαν (μολονότι, μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ δὲν ἐξασφαλίζουμε, βέβαια, καὶ τὴ γνησιότητα τῶν ρήσεων αὐτῶν· μόνο τὴ γνησιότητα τοῦ περιεχομένου τους ἐξασφαλίζουμε). Π.χ.:

Στὸ ὄγδοο βιβλίον τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων ὁ Ἀριστοτέλης μιᾷ γιὰ τὴ φιλία. Σ' ἓνα σημεῖο¹ ἀναρωτιέται: *μπορεῖ τάχα νὰ ὑπάρχῃ φιλία πρὸς τὰ ἄψυχα; Ἡ ἀπάντησή του εἶναι ἀρνητική. Μὲ τὴν ἴδια πάντως λογικὴ, σκέφτεται στὴ συνέχεια, δὲν νοεῖται φιλία καὶ «πρὸς ἵππον ἢ βοῦν»· ἡ σκέψη του ὁδηγεῖται τέλος ὡς τὴν ἔσχατη κατάληξη: ἐπομένως οὔτε καὶ «πρὸς δοῦλον»· ἡ ἐξηγήση ποὺ ἔχει γιὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: ὁ δοῦλος δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ἐργαλεῖο, μπορεῖ μὲ ψυχὴ, πάντως ἐργαλεῖο (*ἔμψυχον ὄργανον*)· μήπως τὸ ἐργαλεῖο δὲν εἶναι κι αὐτὸ ἓνας *ἄψυχος* δοῦλος; ἀφοῦ λοιπὸν φιλία μὲ τὸ ἐργαλεῖο δὲν νοεῖται, δὲν νοεῖται φιλία καὶ μὲ τὸν δοῦλο ἢ δοῦλος (ὡς δοῦλο)· γιατί βέβαια ὁ δοῦλος ἔχει καὶ μιὰν ἄλλη ιδιότητα: εἶναι καὶ ἄνθρωπος· ὅταν ἐπομένως κάνουμε φιλία μὲ ἓναν*

1. VIII 13. 1161 b 1 ἐξ.

δοῦλο — πράγμα πού, φυσικά, δὲν ἀποκλείεται —, δὲν κάνουμε στὴν πραγματικότητα φιλία μὲ αὐτὸν ὡς δοῦλο, ἀλλὰ ὡς ἄνθρωπο (*ἢ ἄνθρωπος*). Εἶναι τώρα φανερό ποιᾶς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας ἀπήχηση ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἀποφθέγματα πού ἀναφέραμε πρὸ ὀλίγου ἀπὸ τὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο (*ὄνειδιζόμενός ποτε...*).

Στὰ Ἡθικά Νικομάχεια βρίσκεται ἡ μακρινὴ ἀρχὴ καὶ τοῦ δευτέρου ἀποφθέγματος, πού μιλά γιὰ τοὺς Ἀθηναίους, τὰ σιτηρὰ καὶ τοὺς νόμους. Στὸ ἐνδέκατο κεφάλαιο τοῦ ἑβδομου βιβλίου ὁ ἀκρατὴς παρομοιάζεται¹ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη μὲ μιὰ πόλη ἢ ὅποια «ψηφίζεται μὲν ἅπαντα τὰ δέοντα καὶ νόμους ἔχει σπουδαίους, χρῆται δὲ οὐδέν».

Τέλος, στὰ Ἡθικά Εὐδήμια βρίσκουμε, μὲ τὴν ἴδια σχεδὸν διατύπωση, τὸ ἀπόφθεγμα πού διαβάσαμε τελευταῖο: 1245 b 20 *οὐδείς φίλος ᾧ πολλοὶ φίλοι*.

Πόσο ὅμως καὶ ἡ μέθοδος αὐτὴ δὲν μπορεῖ, στὴν πραγματικότητα, νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ πάντοτε σὲ ἄσφαλτα συμπεράσματα φαίνεται στὴν περίπτωση τοῦ ἀποφθέγματος πού μιλά γιὰ τὸ ἀληθινὸ κέρδος τοῦ φιλοσόφου (*ἐρωτηθεὶς τί ποτ' αὐτῷ περιγέγονεν ἐκ φιλοσοφίας...*): Στὰ Ἡθικά Νικομάχεια διαβάζουμε² ὅτι ὁ ἄνθρωπος πού ἔχει *φρόνησιν* — ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν φιλόσοφο δὲν εἶναι μεγάλη — δὲν ἔχει ἀνάγκη ἑξῶθεν ἐπιταγῆς γιὰ νὰ πράξῃ τὸ σωστό· τὸ ὀρθὸ τοῦ τὸ ἐπιτάσσει κάθε φορὰ ἡ ἴδια ἡ φρόνησις (*ἡ φρόνησις ἐπιτακτική ἐστι*). Ἡ σκέψη λοιπὸν αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλη θὰ μπορούσε πράγματι νὰ βρίσκεται στὴν ἀρχὴ τοῦ ἀποφθέγματος γιὰ τὸ ὅποιο μᾶς μιλά ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος· καὶ ὅμως τὸν ἴδιο αὐτὸ «λόγο» τὸν εἶπε, κατὰ τὸν Πλούταρχο³, καὶ ὁ Ξενοκράτης «περὶ τῶν ἀληθῶς φιλοσοφούντων»: *ὅτι μόνοι ποιοῦσιν ἐκονσίως ἂ ποιοῦσιν ἄκοντες οἱ λοιποὶ διὰ τὸν νόμον*. Δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποδώσουμε μὲ βεβαιότητα τὸ ἀπόφθεγμα αὐτὸ στὸν Ξενοκράτη· μὲ τὸν ἴδιο ὅμως τρόπο δὲν θὰ ἤμασταν δικαιολογημένοι, ἂν εἶχαμε τὴ βεβαιότητα αὐτὴ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Γιατὶ μερικὲς ἀπὸ τὶς ἱστορίες αὐτὲς εἶναι πράγματι — ὅπως τὶς λὲν οἱ ξένοι — «ταξιδιάρικες»· ταξιδεύουν δηλαδὴ ἀπὸ τὸν ἓνα στὸν ἄλλο, ὥστε στὸ τέλος νὰ μὴ μπορούμε νὰ βεβαιώσουμε γιὰ πῶς ἀπὸ ὅλους πρωτοπλάστηκαν.

Δὲν θὰ ἤθελα νὰ κλείσω τὸ κεφάλαιο αὐτὸ γιὰ τὶς ρήσεις τοῦ Ἀριστοτέλη χωρὶς νὰ μνημονεύσω δύο χαρακτηριστικὲς του ἐκφράσεις, πού ἴσως μάλιστα σχετίζονται πράγματι μὲ δύσκολες στιγμὲς τῆς ζωῆς του, ὅπως θέλουν νὰ μᾶς τὸ παρουσιάσουν οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πηγές⁴.

1. 1152 a 20.

2. VI 11. 1143 a 8.

3. Ἡθικά 446 E.

4. Ἰδὲς I. Düring, ἔ.ἀ. (ἰδὲς σ. 9 σημ. 1), σ. 341 ἐξ.

Ἦταν τὸν καιρὸ πού ὁ Μακεδὼν Ἀριστοτέλης εἶδε τὸν ἑαυτοῦ του ἀναγκασμένο — ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου — νὰ ἐγκαταλείψῃ καὶ πάλι τὴν Ἀθῆνα καὶ νὰ περάσῃ — τὴ φορὰ αὐτὴ — στὴν ἀπέναντι Χαλκίδα. Τοῦ ἔκαμαν λοιπὸν τότε — μαθαίνουμε — τὴν ἐρώτησι: τί θὰ εἶχε νὰ πῇ γιὰ τὴν Ἀθῆνα, καὶ ἐκεῖνος τὴν χαρακτήρισε μὲ ἓνα ἀληθινὰ ἐντυπωσιακὸ ἐπίθετο· τὴν ὀνόμασε *παγκάλη* (= πανέμορφη), παραπονήθηκε ὁμως πῶς πίσω ἀπὸ τὴν ἀσύγκριτη ὁμορφιά της κρύβει μιὰν ἀσχήμια ἀπὸ τὶς πιὸ σιχαμερές καὶ τὶς πιὸ ἀνυπόφορες· εἶπε πῶς εἶναι ὁ τόπος ὅπου

ὄγχην ἐπ' ὄγχην γηράσκει, σῦκον δ' ἐπὶ σῦκῳ.

Στὴν πραγματικότητα, γιὰ νὰ πῇ αὐτὸ πού ἠθελε, ὁ Ἀριστοτέλης διάλεξε δυὸ ἡμιστίχια ἀπὸ τὴ ραψωδία ἡ τῆς Ὀδύσσειας — τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ στ. 120 καὶ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ στ. 121 — καὶ ἔκαμε ἀπὸ τὰ δύο ἓναν ἐξάμετρο στίχο. Στοὺς ὁμηρικὺς στίχους ὁ λόγος εἶναι γιὰ τοὺς κήπους τοῦ Ἀλκινόου, τοῦ βασιλιᾶ τῶν Φαιάκων, ὅπου τὰ δέντρα δὲν παύουν νὰ καρποφοροῦν· χειμῶνα καὶ καλοκαίρι ἀχλάδια, μήλα, σταφύλια, σύκα ὠριμάζουν, γεράζουν καὶ πεθαίνουν πάνω στὰ εὐχυμα κλαδιά. Ὁ Ἀριστοτέλης ὁμως ἐπαιξε στὴν οὐσία μὲ τὴ λέξη *σῦκον*, κάνοντας ἔτσι ἓναν δριμύ ὑπαινιγμὸ στοὺς συκοφάντες, πού δὲν ἦταν μόνο πάρα πολλοὶ στὴν Ἀθῆνα· ἦταν καὶ ἓνα εἶδος πού δὲν ἔλειπε δυστυχῶς ποτέ, γιατί πάντα βρίσκονταν οἱ πρόθυμοι νὰ διαδεχθοῦν τοὺς προηγούμενους.

Μὲ τὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο τῆς ζωῆς του σχετίζεται καὶ ἡ δευτέρη ἀπὸ τὶς δύο χαρακτηριστικὲς ἐκφράσεις τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὶς ὁποῖες κάνουμε λόγῳ ἐδῶ. Ὄταν τὸν ρώτησαν — σύμφωνα μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πηγές μας¹ — γιατί ἐγκατέλειπε τὴν Ἀθῆνα, ἀπάντησε ὅτι δὲν θέλει νὰ δώσῃ τὴν εὐκαιρίαν στοὺς Ἀθηναίους νὰ σφάλουν γιὰ δευτέρη φορὰ εἰς βάρος τῆς φιλοσοφίας, «τὸ περὶ Σωκράτην πάθος αἰνιγτόμενος καὶ τὸν καθ' ἑαυτὸν κίνδυνον», συμπληρώνει ἡ ἀρχαία πηγὴ μας.

Τί ποσοστὸ ἀλήθειας ὑπάρχει στὶς δύο αὐτὲς μικρὲς ἱστορίες; Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πηγές μας βεβαιώνουν ὅτι οἱ ἐκφράσεις αὐτὲς περιέχονταν σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀριστοτέλη πρὸς τὸν Ἀντίπατρο, τὸν στρατηγὸ πού εἶχε ἀφῆσει στὴ θέση του ὁ Ἀλέξανδρος, ὅταν ὁ ἴδιος ξεκινούσε νὰ κατακτήσῃ τὸν κόσμῳ. Ὁ Düring δὲν βρίσκει πῶς θὰ μπορούσε, ἢ θὰ ἔπρεπε, νὰ ἀμφισβητηθῇ αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο², ἄλλοι ὁμως ἐρευνῶνται³ βλέπουν μὲ πολὺ σκεπτικισμὸ ὁλόκληρο τὸ θέμα τῶν ἀριστοτελικῶν ἐπιστολῶν· ὅλοι

1. Αἰλιανὸς Ποικίλη ἱστορία III 36.

2. Ἐ.ἀ. (ἰδὲς σ. 9 σημ. 1), σ. 342.

3. Πρβλ. O. G i g o n, Interpretationen zu den antiken Aristoteles-Viten, Museum Helveticum 15 (1958) 177.

τους πάντως εἶναι πρόθυμοι νὰ δεχτοῦν πὼς κάποιος πυρήνας ἀλήθειας θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχη στὶς δυὸ ὁμορφες ἱστορίες ποὺ ἀκούσαμε.

*

Ἀρχαῖες πηγὲς ποὺ μᾶς μιλοῦν γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη —ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ἑλληνικὲς, συριακὲς, ἀραβικὲς, λατινικὲς—μᾶς διέσωσαν μιὰ πληροφορία ἰδιαίτερα συγκινητικὴ. Σὰς τὴ διαβάξω ὅπως μᾶς τὴ δίνει μιὰ ἀπὸ τὶς ἀξιολογότερες ἀραβικὲς πηγές:¹

«Ὅταν πέθανε ὁ Ἀριστοτέλης, οἱ κάτοικοι τῶν Σταγείρων ἔστειλαν στὴ Χαλκίδα καὶ ἔφεραν πίσω στὴν πατρίδα τους τὴ στάχτη του, τὴν τοποθέτησαν σὲ μιὰ μπρούντζινη ὑδρία καὶ ὕστερα πήγαν καὶ ἀπέθεσαν τὴν ὑδρία αὐτὴ σὲ μιὰ τοποθεσία ποὺ τὴν ὀνόμασαν *Ἀριστοτέλειον*. Κάθε φορὰ ποὺ εἶχαν νὰ σκεφτοῦν πάνω σὲ σημαντικὲς ὑποθέσεις τους, κάθε φορὰ ποὺ ἤθελαν νὰ λύσουν δύσκολα προβλήματα ποὺ τοὺς ἀπασχολοῦσαν, καλοῦσαν σ' αὐτὸν τὸν τόπο τὴ συνέλευσή τους. Στὸν ἴδιο αὐτὸ τόπο πήγαιναν καὶ ὅταν ἤθελαν νὰ βροῦν τὴν ψυχικὴ τους γαλήνη καὶ τοῦ πνεύματός τους τὴν ἡρεμία. Κάθε φορὰ ποὺ συναντοῦσαν μιὰ δυσκολία ἀξεπέραστη στὴν περιοχὴ τῆς μαθήσεως ἢ, γενικότερα, τῆς φιλοσοφίας, πήγαιναν σ' ἐκείνη τὴν τοποθεσία. Μιλοῦσαν ἐκεῖ μετὰ τοὺς γιὰ τὸ θέμα ποὺ τοὺς ἀπασχολοῦσε, ὥσπου αὐτὸ ποὺ τοὺς φαινόταν ὡς τότε δυσκολεξιδιάλυτο καὶ ἀσαφὲς γινόταν σαφὲς καὶ ὁλοκάρθο, καὶ ἀποκοῦσαν βεβαιότητα γι' αὐτὸ ποὺ ἦταν ὡς τότε τὸ ἀντικείμενο τῶν συζητήσεών τους. Γιατὶ πίστευαν ὅτι ὁ ἔρχομός τους στὸν τόπο ὅπου ἦταν θαμμένα τὰ λείψανα τοῦ Ἀριστοτέλη τοὺς καθάριζε τὸ νοῦ, τοὺς ἔκανε ὀξύτερη τὴν κρίση καὶ τοὺς βοηθοῦσε νὰ καταλαβαίνουν μὲ μεγαλύτερη εὐκολία. Πήγαιναν ὁμῶς ἐκεῖ — συνεχίζει ἡ ἀρχαία πηγὴ — καὶ γιὰ ἕναν ἄλλο λόγο: γιὰ νὰ ἀπονείμουν στὸν Ἀριστοτέλη τιμὴ· γιὰ νὰ τοῦ δείξουν πόσο μεγάλη ἦταν ἡ θλίψη τους ποὺ τὸν εἶχαν χάσει ἀπὸ ἀνάμεσά τους, καὶ ἀκόμη γιὰ νὰ τοῦ δείξουν πόσο θεωροῦσαν δυστυχισμένο τὸν ἑαυτὸ τους ποὺ ἔχασαν τὴν πηγὴ τῆς σοφίας ποὺ ἦταν γι' αὐτοὺς ὁ Ἀριστοτέλης».

Σήμερα δὲν ἔχουμε τὰ κόκκαλα καὶ τὴ στάχτη ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ νὰ τὰ κάνουμε ἀντικείμενο λατρείας καὶ πηγὴ ἐμπνεύσεως — οὔτε θὰ εἶχαμε ἀνάγκη νὰ κάνουμε κάτι τέτοιο. Ἐχουμε ὁμῶς ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη κάτι ἀπείρως πολυτιμότερο: τὰ ἴδια του τὰ ἔργα. Τὸ ἐρώτημα εἶναι ἂν μποροῦν πράγματι τὰ ἔργα τῶν παλαιῶν αὐτῶν φιλοσόφων νὰ ἀποτελέσουν ἀκόμη στὶς μέρες μας πηγὴ ἐμπνεύσεως. Εἶναι ἓνα ἐρώτημα ποὺ γεννιέται συχνὰ σήμερα, ἰδιαίτερα ἀνάμεσα στοὺς νέους ἐπιστήμονες. Ἀλήθεια, καμιά ἄλλη γενεὰ δὲν πίστεψε ὅσο ἡ σημερινὴ ὅτι τὸ θαῦμα ποὺ δημιουργήσε

1. Ἰδὲς I. Düring, ἑ.ἀ. (ιδὲς σ. 9 σημ. 1), σ. 200.

γύρω μας ή θετική ἐπιστήμη σὲ ὅλες τῆς τῖς ἐκφάνσεις ὑποδηλώνει στὸ τέλος τέλος τὴν ἀνεπάρκεια καὶ τὴν ἀνεδαφικότητα τῆς καθαρῆς θεωρητικῆς ἐπιστήμης. Ἐχει ἄραγε ἡ γνώμη αὐτὴ τὸ δίκαιο μὲ τὸ μέρος τῆς; Ὁ Ἀριστοτέλης — πιστέψτε με — εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀρμόδιους νὰ μᾶς δώσῃ μὴν ἀπάντηση στὸ καὶ αὐτὸ ἐρώτημα· φτάνει νὰ θελήσουμε νὰ μελετήσουμε τὰ ἔργα του, τὰ ἔργα του στὸ σύνολό του. Τὸ νέο Ἀριστοτέλειον, ὁ χῶρος στὸν ὁποῖο βρισκόμαστε αὐτὴ τὴ στιγμή, ὥς μὴν εἶναι τόπος λατρείας του· μπορεῖ νὰ γίνῃ τόπος σπουδῆς τῆς σκέψης του.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Δ. ΛΥΠΟΥΡΛΗΣ

RÉSUMÉ

D é m é t r e D. L i p o u r l i s, Quelques anciens récits sur Aristote.

Comme on sait, le sujet de la naissance et de la propagation des divers récits et anecdotes sur les anciens philosophes grecs n'a pas encore été traité systématiquement. Cependant ces récits pourraient nous aider essentiellement à regagner ou à comprendre des doctrines fondamentales de ces philosophes, tandis qu'en même temps ils nous aideraient à suivre l'évolution des idées pendant l'antiquité aussi bien que leur vulgarisation.

Cette conférence, donnée le 22 Janvier 1972 dans l'amphithéâtre de l'Université de Thessalonique, constitue une petite contribution à cet effort. L'auteur y présente et discute des problèmes ainsi que des solutions déjà proposées par rapport à quelques anciens récits sur Aristote.